

KUGA, KONTUMACI I KARANTENA: EPIDEMIOLOŠKE MJERE U VOJNOJ KRAJINI U 18. I 19. STOLJEĆU

Izvorni znanstveni rad
Primitljeno: 24. 3. 2021.
Prihvaćeno: 4. 5. 2021.
DOI: 10.15176/vol58no110
UDK 616-036.22*17/18*
339:94(436+439)*17/18*

ALEXANDER BUCZYNSKI

Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Na području austrijske Vojne krajine postojao je od sredine 18. stoljeća stalno uređeni sanitarni kordon radi sprječavanja širenja zaraznih bolesti, osobito kuge, s područja Osmanskog Carstva na teritorij Habsburške Monarhije. Bio je to jedinstveni sustav kopnene karantene s lancem pograničnih stražarnica (čardaci) podignutih u neprekinutom nizu od Bijelog Vrh u Lici do Karpata i geostrateški smještenih karantenskih stanica (kontumaci i rašteli) kao graničnih prijelaza. Sav promet i svaka trgovina iz smjera susjedne Bosne i Srbije preko Vojne krajine bili su podvrgnuti rigoroznom režimu epidemioloških mjera koje je u spomenutim stanicama provodilo specijalizirano sanitarno osoblje. Ono je na temelju "moguće zaraženosti" putnika i robe određivalo karantenu u trajanju između 10 i 42 dana. Izravni je nadzor nad granicom, tzv. "kordonska služba", u prvome redu bio povjeren pripadnicima serežanskog zbora koji, za razliku od ostalih krajiških vojnika, nisu nosili austrijsku vojnu uniformu, nego narodnu nošnju. U slučaju najvišeg stupnja opasnosti, kada je postojala izravna prijetnja zaraze iz osmanskog susjedstva, kordonskim je stražama bilo naređeno da svakog ilegalnog prelaznika na licu mjesta ustrijele i spale. No, usprkos takvim drakonskim mjerama, od početka 19. stoljeća postupno se razvila sve življa prekogranična trgovina, a nisu posustajali ni ilegalni prelasci ni migracije preko državne granice.

Gljučne riječi: sanitarni kordon, zarazne bolesti, serežani, čardaci, austro-osmanska trgovina

Godine 1894. dva su mlada liječnika i bakteriologa Alexandre Yersin i Shibasaburō Kitasato gotovo istovremeno u Hong Kongu identificirali bakteriju *Pasteurella pestis*, tj. *Yersinia pestis* i tako konačno otkrili uzročnika kuge, jedne od najzloglasnijih i najsmrtonosnijih zaraznih bolesti koja je tijekom prethodnih stoljeća u nekoliko navrata nemilosrdno desetkovala svjetsko stanovništvo.¹ U roku od četiri godine utvrđeno je da je uzrok širenja kuge,

¹ Ovaj je rad sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom broj 5148 MAPPAR.

zapravo, iznenađujuće “banalan”. Buha je spomenutu bakteriju svojim ugrizom sa zaraženog glodavca prenosila na čovjeka. Koliko je ta spoznaja u svojoj biti bila jednostavna i logična, toliko je put do nje bio neizmjerljivo dug i zamršen. Yersinovo i Kitasatino je otkriće bilo još jedan doista spasonosan uspjeh na polju mikrobiologije, koja je od početka 19. stoljeća polako ali sigurno utrla put novim istraživanjima u medicini te ju jednom zauvijek oslobodila višestoljetnog jarma takozvane mijazmatske teorije. Ta je teorija polazila od uvjerenja da su zarazne bolesti poput kuge i kolere posljedica opasnih otrovnih para ili magle te da su ljudi obolijevali od njih jer su boravili na mjestima s takvim “lošim zrakom”. Širenje bolesti objašnjavalo se čimbenicima iz okoliša, tj. “zaraženim” prostorima i “kontaminiranim” predmetima. No, nakon što je na početku 19. stoljeća najprije otkriveno da mikroorganizmi mogu prouzročiti bolesti dudovih svilaca, sljedeći je logični zaključak tadašnjih mikrobioloških pionira bio da se to može odnositi i na druge životinje, pa tako i na ljude. Agostino Bassi, John Snow, Louis Pasteur i Robert Koch su samo neki od tih istaknutih pionira koji su svojim prijelomnim istraživanjima i zdravstvenim rješenjima zauvijek zadužili čovječanstvo.

Pronalaskom pravog uzročnika kuge bio je naravno učinjen samo prvi korak u borbi protiv njezina širenja. Izbijanje epidemije kuge u indijskom gradu Mumbaiju dvije godine nakon Yersinova i Kitasatina otkrića jasno je dalo do znanja u kojoj mjeri ta bolest još uvijek predstavlja svjetsku ugrozu. U kratkom se roku zarazilo više od 6 000 ljudi od kojih je umrlo čak njih 5 000.² O razvoju epidemije u tom gradu, broju žrtava i mjerama protiv njezina širenja redovito se izvještavalo u novinama diljem svijeta. Osim što je Mumbai, naime, u to vrijeme bio sjedište britanske uprave u Indiji, on je bio i najveća luka na Arapskom moru, koja je upravo zahvaljujući otvaranju Sueskog kanala postala nezaobilaznom destinacijom na putu prema Dalekom istoku. Daleki istok, međutim, više nije bio tako daleko kao nekad. Dok je u prethodnim stoljećima konj bio “glavno mjerilo brzine”, industrijska je revolucija pokrenula niz značajnih tehnoloških izuma poput parnih brodova, vlakova i automobila, uslijed kojih se “smanjio” svijet, a “eksplodirao” je prijevoz robe i putnika. Globalna zabrinutost za zdravstveno stanje u Mumbaiju stoga nije bila bez pokrića. Britanske su vlasti bakteriologu Waldemaru Haffkineu, suradniku Instituta Pasteur u Parizu, dale dozvolu da ondje otvori laboratorij i radi na pronalasku cjepiva protiv kuge. Nakon što je cjepivo uspješno testirao na stotinjak konja, profesor Haffkine je 10. siječnja 1897. godine najprije cijepio samoga sebe.³ Zatim je počelo postupno cijepljenje zatvorenika u jednom mumbaijskom zatvoru, pa njihovih čuvara itd. S obzirom na brzo širenje zaraze, Haffkine je predložio britanskim vlastima da se cijeli grad izolira pomoću vojnog kordona kako se kuga ne bi razmahala po čitavoj Indiji.⁴

² *Die Heilkunde* 1896: 470.

³ Waldemar Mordechai Wolff Haffkine (Vladimir Marcus-Wolff Aaronovitch Havkin, 1860. – 1930.) boravio je već od 1893. godine u Indiji gdje je 45 000 ljudi cijepio protiv kolere te na taj način smanjio broj umrlih za 70%.

⁴ U Karachiju je, na primjer, izbila panika kada su se i tamo pojavili prvi slučajevi zaraze kugom (*Neues Wiener Journal* 1897: 4).

Iako je spomenuta epidemija kuge izbila daleko od njezina “kućnog praga”, upravo je Austro-Ugarska pokrenula inicijativu da se 16. veljače 1897. godine u Veneciji pod pokroviteljstvom talijanske vlade organizira 10. Međunarodna zdravstvena konferencija koja je u potpunosti bila posvećena toj problematici. U radu konferencije koja je trajala mjesec dana sudjelovalo je 48 delegata – diplomata, znanstvenika i liječnika – iz 23 zemlje.⁵ Glavna pitanja na koja su delegati trebali naći odgovor bila su treba li strahovati od pandemijskog širenja kuge prema Europi te što učiniti da se spriječi njezin prolaz kroz Sueski kanal. Diplomate je najviše zanimalo mogu li zdravstvene mjere koje su na prethodnim konferencijama prihvaćene radi sprječavanja širenja kolere biti uspješno primijenjene i protiv kuge. Stav politike bio je jasan. Talijanski podtajnik za vanjske poslove grof Lelio Bonin Longare, koji je predsjedavao konferenciji, istaknuo je, između ostaloga, u svom uvodnom govoru da “sukob koji je uvijek postojao između trgovinskih interesa i potreba javnog zdravstva zahvaljujući poboljšanjima u profilaktičkim sustavima više nije bio tako strogo definiran” (Jones 1897: 453). Vodeća imperijalna i pomorska sila Velika Britanija, koja se doista mogla pohvaliti da “vlada valovima”, protivila se, naime, već pola stoljeća karantenskim mjerama i u tom pogledu nije željela sklapati međunarodne sporazume. Francuski veleposlanik Camille Barrère, koji je smatrao da hodočašće u Meku predstavlja najveću epidemiološku opasnost, pozvao je države sa stanovnicima islamske vjere da im te godine zabrane vjerska putovanja. Dok su ruski, perzijski, pa i britanski delegati izjavili da su to njihove vlade već učinile, predstavnici Turske su objasnili da bi to bilo nemoguće zabraniti, budući da je hadž peti stup islama, no ipak će svoje vjernike “moralnim uvjerenjem” (engl. *moral suasion*) pokušati odgovoriti od njega (ibid.).

Dok se politika usredotočila na formuliranje propisa za restrikciju kretanja, struka se dala u potragu za suštinskim pitanjima koja su se ticala epidemije. Austrijska, njemačka i ruska delegacija obavijestile su tako ostale sudionike konferencije da su njihove vlade poslale liječničke ekspedicije u Mumbai radi daljnjeg istraživanja kuge.⁶ Belgijski bakteriolog Émile Pierre-Marie van Ermengem, koji je na konferenciji izvjestio o dotadašnjim rezultatima istraživanja, istaknuo je da “zahvaljujući nedavnom trijumfu mikrobiologije, priroda i stvarni uzrok kuge više nisu misterij”, ali da i dalje nije jasno podrijetlo bakterije, načini širenja, koje su morbidne sekrecije zarazne i koliko dugo (ibid.: 456). Upravo zato je van Ermengem pozdravio pothvat austrijskih, njemačkih i ruskih liječničkih timova u žarištu epidemije u Mumbaiju.

⁵ Prve dvije konferencije održane su u Parizu 1851., odnosno 1859. godine. Zatim su slijedile konferencije u Carigradu 1866. godine, Beču 1874., Washingtonu 1881., Rimu 1885., Veneciji 1892., Dresdenu 1893. i ponovno Parizu 1894. S obzirom na svrhu i značenje tih konferencija s pravom ih možemo smatrati pretečama Svjetske zdravstvene organizacije (WHO) (https://web.archive.org/web/20200918065227/http://s2.medicina.uady.mx/observatorio/docs/ee/ac/EE2014_Ac_Markel.pdf).

⁶ Austrijsku su ekspediciju (njem. *österreichische Pest-Expedition*) činili liječnici Heinrich Albert, Rudolf Pösch, Hermann Müller i Anton Ghon. Vijesti o njihovim pothvatima u Mumbaiju redovito su objavljivane u novinama diljem Habsburške Monarhije (*Wiener Bilder* 1897: 8–9).

NASTANAK HABSBUŠKOG SANITARNOG KORDONA

Kada je austrougarska vlada na početku 1897. godine inicirala sazivanje nove Međunarodne zdravstvene konferencije namjerno je predložila Veneciju kao mjesto održavanja (ibid.: 452–453). Izbor je objašnjen činjenicom da je Mletačka Republika prva započela trgovinu s Istokom te da je između 900. i 1500. godine iskusila 63 epidemije. Godine 1341. organizirala je zdravstvenu inspekciju, sanitarni ured i lazaret koji su poslužili kao primjer ostalaj Europi (Rothenberg 1973: 15).⁷ Iako su navedene okolnosti neosporno činile valjani razlog za izbor Venecije kao “najprimjerenijeg” mjesta za mobilizaciju svijeta protiv moguće nove najezde kuge, Austro-Ugarska zapravo nije trebala posegnuti za “inozemnim” primjerima obrane protiv kuge jer je takvu inspiraciju mogla crpiti i s vlastitog državnog teritorija. Tako je Dubrovnik, koji se od završetka Bečkog kongresa 1815. godine nalazio u sastavu Habsburške Monarhije, već 1377. godine uveo karantenu kao službenu mjeru borbe protiv kuge. No, još prikladniji primjer obrambenih mjera protiv kuge predstavljao je gotovo dva desetljeća ranije ukinuti sanitarni kordon (njem. *Pest-Kordon*, franc. *Cordon sanitaire*) na području austrijske Vojne krajine. Tamo je, naime, upravo Habsburška Monarhija prva organizirala trajni sustav kopnene karantene radi sprječavanja širenja zaraznih bolesti (Vodopija 1978).⁸

Izbor Vojne krajine za taj pothvat ne iznenađuje budući da je ona već stoljećima služila kao bedem protiv Osmanskog Carstva, iako je to, naravno, bilo u vojnom smislu, a ne u zdravstvenom. Vojno-obrambeni sustav tog prostora na rubu Monarhije, koji se na početku 16. stoljeća prvotno nametnuo kao privremeno spontano rješenje za odbijanje razornih osmanskih provala, pokazao se tijekom stoljeća koja su uslijedila idealnim predloškom za uređenje novostečenih područja u Slavoniji, Banatu i Erdelju. Stanovnici Vojne krajine uživali su poseban povlašteni status kao slobodni seljaci i vojnici. Krajišnici, odnosno njihove kućne zadruge (njem. *Haus-Communion*), dobivali su zemljoposjed u zamjenu za “doživotnu” vojnu službu. Bili su odgovorni samo svojim nadređenima u vojnoj hijerarhiji koja je preko Karlovca, Zagreba i Varaždina sezala do Graza i Beča s vladarom, odnosno vladaricom na čelu. Ako su Habsburgovci igdje, mogli vladati apsolutistički, bez ikakve intervencije hrvatskih staleža, onda je to bilo upravo na tom prostoru. Proces zaokruženja jedinstvenog vojnokrajiškog područja i njegove potpune militarizacije doživio je svoj vrhunac tijekom 18. stoljeća kada su pod budnim okom Marije Terezije i Josipa II. provedene temeljite reforme. “Doživotna” vojna služba krajišnika nije se više isključivo odnosila na obranu granice protiv Osmanlija nego se proširila i na njihovu upotrebu protiv

⁷ Spomenuti su podaci navedeni u izvješću američkog konzula Wallacea S. Jonesa o 10. Međunarodnoj zdravstvenoj konferenciji, a temelje se na tadašnjem obrazloženju austrougarske vlade. U novijim se povijesnim prikazima navodi da je kuga prvi put došla u Veneciju 1348. godine, a da je prvi specijalizirani lazaret (tal. *Lazzaretto*) otvoren 1423. godine. Želim ovdje zahvaliti kolegici dr. sc. Lovorki Čoralić što mi je potvrdila te podatke. Osim toga valja napomenuti da još uvijek postoje neki sporovi među povjesničarima oko prvog grada koji je uveo “karantenu”, tj. razoblje izolacije u trajanju od četrdeset dana.

⁸ Među prvim “domaćim” znanstvenim radovima o toj temi svakako valja upozoriti na one objavljene u zborniku *Sanitarni kordon nekad i danas* (Vodopija 1978).

drugih neprijatelja Habsburgovaca i na drugim ratištima. Nerazmjerni doprinos krajišnika obrani Monarhije potvrđuje činjenica da je u prosjeku svaki peti vojnik austrijske vojske bio novačen u Vojnoj krajini, iako je ona činila tek 10% ukupne površine, a njezino stanovništvo tek 4% ukupnog stanovništva (Rothenberg 1973: 17).⁹

Vojna krajina je naravno i dalje ostala bedem u vojnom smislu, no ona je u 18. stoljeću dobila još jednu dodatnu namjenu i to u zdravstvenom pogledu. Opasnost koja je prijetila iz Osmanskog Carstva nisu činile samo njezine vojne snage već i zarazne bolesti, osobito kuga. S obzirom na to da je bila riječ o području pod isključivom vojnom upravom sa stražom koju su danonoćno i “doživotno” činili profesionalni vojnici, Vojna je krajina imala najbolje preduvjete kao sanitarni kordon, odnosno za djelotvorno provođenje zdravstvenih mjera protiv širenja zaraza s područja susjednog carstva. Potreba za takvim mjerama pokazala se sve očitijom nakon druge neuspjele opsade Beča 1683. godine i postupnog osmanskog povlačenja iz jugoistočne Europe koje je uslijedilo. Usprkos činjenici da su u 18. stoljeću vođena tri velika razorna austro-turska rata (1716. – 1718., 1737. – 1739. i 1788. – 1791.) istovremeno je u to vrijeme, osobito u međuratnim razdobljima, ostvareno popuštanje međusobnih vanjskopolitičkih odnosa i postignuta je određena “detanta” između Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva.

Granica između oba carstva naravno ni prije toga nije bila statična ili nepropusna kao zid, bez obzira na razinu pripravnosti obrambenih mjera. Pohodi velikih vojski – austrijskih i osmanskih – za vrijeme rata, bilo u napadu ili povlačenju, bili su redovito praćeni većim i manjim migracijskim valovima prognanika i izbjeglica. Nerijetko su se takva masovna kretanja pretvarala u “mobilna žarišta” smrtonosnih bolesti poput tifusa. No, kada su konačno utihnuti topovi i nastupilo vrijeme obnove i ponovne izgradnje, na red su došli međusobna trgovina i promet koji su bili jednako neophodni oboma dojučerašnjim smrtnim neprijateljima za pokretanje gospodarstva i punjenje ratom iscrpljene državne blagajne. U bilateralnim dogovorima između Beča i Visoke Porte tijekom 18. stoljeća formaliziran je na najvišoj razini prekogranični promet između austrijskih i osmanskih državljana (Sutterlützi 2016: 18).¹⁰ Upravo je Vojna krajina imala baš s Osmanlijama najjače i najrazvijenije trgovinske veze. Vojnokrajiška trgovina puno se življe razvila s Bosnom nego s unutar-austrijskim zemljama. Na lokalnoj je razini već odavno cvjetala trampa između krajišnika i njihovih bosanskih susjeda. Trgovalo se ovcama, kozama, kravama, svinjama, konjima, svježim mesom, žitom, rižom, medom, lukom, lanom i platnom. Najvišim državnim vlastima u Beču samo po sebi nije smetalo postojanje takve prakse, no zato im je smetalo da se to događa bez nadzora, bez carina i usprkos opasnosti širenja zaraznih bolesti. U tom su pogledu, dakle, trebale biti poduzete odgovarajuće mjere.

⁹ Nakon inkorporacije Istre i Dalmacije 1815. godine, Vojna je krajina činila 6% teritorija Habsburške Monarhije, a njezino stanovništvo oko 3% ukupnog stanovništva. Statističke podatke za 1831. godinu vidi u *Tafeln zur Statistik der oesterreichischen Monarchie* 1831: 24–25.

¹⁰ Visoka Porta do kraja 18. stoljeća čak nije imala svoje predstavnike na europskim dvorovima, već su se diplomatski odnosi realizirali preko veleposlanika ili otpravnika poslova tih dvorova u Carigradu.

Nakon što je Dvorska zdravstvena komisija (njem. *Sanitäts-Hofkommission*) 1710. godine zatražila od Dvorskog ratnog vijeća (njem. *Hofkriegsrat*) kao najvišeg vojnog gremija da časnički kadar Vojne krajine ubuduće aktivno sudjeluje u sprječavanju širenja zaraznih bolesti, trajalo je još trideset godina dok nisu izrađene prve stalne mjere za djelovanje “vojničkog sanitarnog kordona” (Valentić 1978: 20). To je veliki vremenski odmak, no završna epidemija kuge u neposrednoj blizini bečkog dvora izbila je 1716. godine i nakon toga uslijedilo je relativno sigurno vrijeme, barem što se zaraza tiče. Osim toga je 1737. godine započeo novi austro-turski rat. Car Karlo VI. je nakon završetka tog rata već u srpnju 1740. odobrio odluku da se u Banatu uređuju “stalne karantenske stanice” (njem. *perpetuierliche Kontumazen*) (Sutterlüti 2016: 24). No, s obzirom na to da je uskoro nakon toga umro od trovanja gljivama, a njegova se kći Marija Terezija uslijed toga našla u borbi za opstanak habsburškog nasljedstva, do realizacije spomenute odluke i službenog nastanka sanitarnog kordona prošle su još dvije godine. Otad više nitko nije smio kročiti na teritorij Monarhije bez prethodno odrađene karantene. Pojava kuge u Lici 1762. godine i epidemije većih razmjera u najbližem susjedstvu Monarhije, u Dalmaciji, Bosni i Srbiji, potaknula je austrijske vlasti na zatvaranje granice i donošenje posebnog Propisa protiv kuge (njem. *Pestreglement*) 1770. godine s točno propisanim sanitarnim protuepidemijskim mjerama.¹¹

KORDONSKA INFRASTRUKTURA

Zdravstvena obrana sanitarnog kordona sastojala se od dvije ključne mjere predostrožnosti. Prva je mjera bila danonoćno motrenje granice s Osmanskim Carstvom, a druga odredba da se sav promet putnika i robe između oba carstva trebao odvijati preko točno određenih graničnih prijelaza s odgovarajućim karantenskim stanicama. U svrhu prve mjere podignuti su tipski građene stražarnice, tzv. čardaci (njem. *Tschardaken*, *Czardaquen*) u nizu uz granicu od Jadranskog mora do Karpata na razmaku od 15 minuta hoda, u kojima su nekoliko dana zaredom mogle boraviti naoružane straže.¹² One su se nalazile dovoljno blizu jedne drugima da bi njihove posade mogle uočiti vatru, dim ili neke druge znakove opasnosti na susjednim čardacima u slučaju uzbune. “Svaka je straža imala svoje znakove za uzbunu”, napisao je o tome u 19. stoljeću Imbro Tkalac i objasnio: “Po danu su lupali po daski koja je visjela između dvaju stupova; lupalo se s dva bata tako snažno, da bi to onda najbliže straže čule i dalje dojavile. Po noći se javljalo pomoću slame koja je bila umočena u katran i pričvršćena na visoku motku. Slama bi se kod uzbune zapalila, i znak bi onda išao od straže do straže” (Tkalac 1945: 113). Čardaci su se doduše gradili u različitim veličinama i za različita područja, ali uglavnom prema identičnom arhitektonskom predlošku kao četverokutna dvokatnica s puškarnicama u zidovima prizemlja, balkonom koji je zaokruživao cijeli prvi kat i piramidalnim krovom s dimnjakom. Njihovi

¹¹ Godine 1837. stupio je na snagu novi Policijski red protiv kuge (njem. *Pest-Polizey-Ordnung für die k. k. Oesterreichischen Staaten*) koji je vrijedio sve do kraja stoljeća.

¹² Čardaci su se nalazili na području Vojne krajine i prije uspostave stalnog sanitarnog kordona.

su karakteristični obrisi na vojnokrajškom obzorju upozoravali svakog dolazećeg putnika na blizinu austrijske granice. Obični su čardaci mjerili oko 7 x 7 metara po duljini zidova dok su “časnički” ili “satnički” čardaci (njem. *Officers-* ili *Hauptmanns-Tscharaken*) što se opsega tiče bili gotovo dvostruko veći s kapacitetom za 14 do 18 vojnika (HDA 904: 364). Te najveće stražarnice imale su predvorje, kuhinju i blagovaonu za obične vojnike i staju za tri konja u prizemlju, a na prvome katu hodnik, spavaonicu za obične vojnike, sobu i kuhinju za časnika, te zahod. Časnici koji su boravili u čardaku morali su, prema svjedočanstvu Tkalca, “preko dana i noći obilaziti sve svoje straže, pa onda dan za danom zapovjedniku korduna javiti da ništa nemaju javiti. Baš kao i njihova momčad, bili su oni kod tog posla i gladni i žedni, a bilo im je još i strašno dosadno” (Tkalac 1945: 113).

Osim motrenja s čardaka, kordonska služba krajišnika koji su činili posadu sastojala se od vršenja redovitih ophodnji radi provjere prohodnosti prometnica i stanja lokalne sigurnosti te sprječavanja ilegalnih prelazaka granice, krijumčarenja i upada razbojničkih bandi. Nerijetko se znalo dogoditi da su tijekom izviđačke akcije “zalutali” preko granice. Pojedini su krajišnici Karlovačkog generalata, Banske i Slavonske krajine u drugoj polovici 18. stoljeća u prosjeku potrošili između 70 i 100 dana u kordonskoj službi. Ta je služba činila između 60% i 75% njihovih ukupnih obveza, koje su osim nje uglavnom obuhvaćale vojne vježbe i druge straže (Buczynski 1997a: 280–281). U prvoj polovici 19. stoljeća kordonska služba, koja se smatrala “ratnom službom pred neprijateljem”, pa tako i njihovom najriskantnijom i najviše opterećujućom vojnom dužnošću u doba mira, bila je smanjena na pedesetak dana godišnje po krajišniku (Tkalac 1945: 113).

Sukladno zdravstvenim okolnostima u Osmanskom Carstvu i mogućem riziku od zaraze, vojne su vlasti odredile tri razine stanja pripravnosti u sanitarnom kordonu. Prvi stupanj odnosio se na redovno stanje, drugi bi stupanj bio proglašen kada bi se kuga pojavila u unutrašnjosti Osmanskog Carstva daleko od granice, a treći stupanj kada bi se kuga pojavila u susjedstvu, dakle u neposrednoj blizini.¹³ U redovnom je stanju stalno bilo mobilizirano oko 4 000 vojnika. Kada bi bio proglašen drugi stupanj mobilizirano bi bilo ukupno 7 000 vojnika, a kod trećeg stupnja 11 000 vojnika. Motrenje granice s Osmanskim Carstvom nije značilo samo fizičko promatranje neposrednog susjedstva već i prikupljanje relevantnih vijesti od putnika, izviđača i uhoda o zdravstvenom stanju kod osmanskih susjeda kako bi se pravovremeno mogla ocijeniti eventualna opasnost od širenja zaraznih bolesti. Razina pripravnosti određivala se u prvome redu na temelju prikupljenih vijesti.

Propis protiv kuge nudio je nekoliko vrlo originalnih i lukavih rješenja za procjenu stanja u prekograničnom susjedstvu. Stanje se, na primjer, moglo smatrati alarmantnim ako je na tamošnjim grobljima bilo više svježih grobova nego inače, kada bi većina umrlih bila “pokopana u roku od tri ili četiri dana” i kada se naglo povećao broj praznih stanova ili kuća bogatijih stanovnika u tamošnjim gradovima. Ugledni i bogatiji su stanovnici, naime, među

¹³ Vidi *Jurende's Vaterländischer Pilger* 1838: 223–224.

prvima napuštali gradske domove i odlazili u svoje ladanjske kuće. Takve su pojave bile izvrsne teme za razgovor s pristiglim putnicima iz Osmanskog Carstva. Što više potvrda iz raznih izvora, to veća vjerodostojnost vijesti o pojavi kuge pri čemu se ipak trebalo vjerovati više onima koji su potvrdili zarazu nego onima koji to nisu jer su prvi imali “prednost vjerojatnosti” pred potonjima. U slučaju najviše razine pripravnosti straže su imale naređenje da svakog ilegalnog prelaznika granice na licu mjesta ubiju i njegovo mrtvo tijelo spale. Isti je postupak vrijedio i za svaku dolutalu životinju. Zapovijedajući su časnici u tim okolnostima bili ovlašteni privremeno zatvoriti granicu i izolirati kompletna naselja bez prethodnog konzultiranja nadređenih službi (Hübler 1821: 125–126).

Kako je već istaknuto, druga je ključna mjera predostrožnosti bila odredba o obvezatnom korištenju točno određenih graničnih prijelaza s karantenskim stanicama. Vojne su vlasti razlikovale dvije vrste stanica na državnom teritoriju Monarhije: kontumace (njem. *Contumazen*) i raštelle (njem. *Rastellen*).¹⁴ Kontumac je bio veća karantenska stanica predviđena za prijelaz putnika, robe i pošte iz susjedne Bosne ili Srbije, dok su rašteli kao svojevrсна nadzirana sajmišta u prvom redu bili namijenjeni razmjeni trgovinske robe, novca i poštanskih pošiljaka, a ne za prijelaz putnika. Sajmovi u raštelima održavali su se određenim danima u tjednu. Tako Franjo Fras, na primjer, navodi da se tjedni sajam u Lisičjaku događao subotom, a u Srbu četvrtkom (Fras 1988: 130). Najveći i najznačajniji kontumac na području Hrvatsko-slavonske vojne krajine osnovan je već 1754. godine u Zemunu.¹⁵ Godine 1871., neposredno prije ukidanja sanitarnog kordona, na teritoriju Hrvatsko-slavonske vojne krajine nalazili su se kontumaci Zavalje, Kostajnica, Brod na Savi i Zemun, rašteli 1. razreda Maljevac, Stara Gradiška i Mitrovica, te rašteli 2. razreda Srb, Lisičnjak, Prosičeni Kamen, Oblaj, Korlat, Dubica, Jasenovac, Svinjar (Davor), Kobaš, Šamac, Županja, Rajevo Selo, Rača, Klenak i Boljevci (HDA 434: 743).

Glavna je podjela karantenske stanice bila na “zaraženi” ili “izloženi” dio (njem. *Exponirter Platz*) i “nezaraženi” dio. “Zaraženi” je dio bio ograđen palisadom i služio je za prihvatanje putnika i robe iz susjedne Bosne ili Srbije. Pristup “nezaraženom” dijelu bio je dopušten tek nakon odrađene karantene, odnosno postupka čišćenja koji će biti opisan kasnije. U sklopu karantenskih stanica nalazili su se razni tipski građeni objekti koji su, ovisno o njihovoj namjeni, bili raspoređeni u “zaraženom” ili “nezaraženom” dijelu (Fürstedler 1845: 136). Tako su u “nezaraženom” dijelu bili smješteni glavna kontumačna zgrada (njem. *Kreuzgebäude*), spremišta i staje službenika, a u “zaraženom” dijelu smještaj za putnike (njem. *Contumazkoliben*), skladište za robu i staja (njem. *Contumazstallung*). Veći broj spomenutih karantenskih stanica lako se može prepoznati na zemljopisnim kartama 18. i 19. stoljeća zbog oblika glavne kontumačne zgrade, koji je odozgo bio nalik na zvijezdu s tri kraka. Istu trokraku zgradu nalazimo, na primjer, kod Zavalja, Maljevca i Prosičenog Kamena, iako je riječ o tri različite kategorije karantenskih stanica. Te su zgrade često bile sagrađene na uzvišenjima tako da je Fras, na primjer, za zgradu u Lisičjaku naveo da

¹⁴ Pojmom kontumac obuhvaćeno je vrijeme provedeno u karanteni, ali i sama karantenska stanica.

¹⁵ Vidi *Jurende's Vaterländischer Pilger* 1838: 224.

se odande “lijepo [...] vide turske utvrde Vakuf i Ostrovica, kao i kuće turskog kapetana Kulenovića”, dok se sa zgrade u Zavalji dobro mogla vidjeti utvrda Bihać (Fras 1988: 135, 176). Drugi tipski objekt po kojem se na istim kartama često lako mogu prepoznati rašтели jesu ograđena sajmišta (njem. *Okull, Handlungplatz*) za trgovanje između “zaraženih” i “nezaraženih” trgovaca.

Što se sanitarnog osoblja u karantenskim stanicama tiče, službeni popisi iz pedesetih i šezdesetih godina 19. stoljeća navode da je u kontumacima bilo raspoređeno četiri do pet sanitarnih službenika, u raštelima 1. razreda bilo je po troje službenika, a u raštelima 2. razreda po jedan ili dvoje službenika (HDA 434: 743). No, oni nisu činili jedino osoblje koje je aktivno sudjelovalo u sustavu sanitarnog kordona. Radi lakšeg razumijevanja funkcioniranja sanitarne službe ovdje valja istaknuti da je vojska u Vojnoj krajini bila podijeljena na dvije grane: regularno krajiško pješaštvo u vojnom sastavu (njem. *Feldstand*) i krajišku upravu (njem. *Grenzverwaltung*) kao vojnu birokraciju *par excellence*. Regularno krajiško pješaštvo nije se po pitanju namjene, nadležnosti, organizacije i djelovanja razlikovalo od sastava ostalih austrijskih pješačkih pukovnija. Krajiška uprava, međutim, bila je vojna grana koja je postojala samo u Vojnoj krajini i koja je tamo vodila brigu o svim upravnim i pravnim poslovima koji su drugdje u Habsburškoj Monarhiji bili povjereni civilnim službenicima. Pritom još treba naglasiti da su vojni kodeks časti i stega krajiškog upravnog kadra u velikoj mjeri sprječavali “ublažavajuću” šlampavost koja je karakterizirala poslovanje civilnih kolega i koja je tu građansku birokraciju donekle činila podnošljivijom.

Krajiška uprava pukovnije, koja je u načelu brojila petstotinjak osoba, obuhvaćala je tridesetih godina 19. stoljeća sljedeće kategorije: administrativno osoblje (njem. *Grenzverwaltungs-Personal*), svećeničko osoblje (njem. *Geistlichkeits-Personal*), školsko osoblje (njem. *Schul-Personal*), građevinsko osoblje (njem. *Bau-Personal*), šumarsko osoblje (njem. *Forst-Personal*), osoblje za prodaju drva (njem. *Holzverschleiss-Personal*), pomorsko osoblje (njem. *Seebau-Personal*), osoblje za vinščinu (njem. *Weindatz-Personal*), osoblje za cestarinu (njem. *Weegmauth-Personal*), poštansko osoblje (njem. *Post und Cambiatur-Personal*), već prethodno navedeno sanitarno osoblje (njem. *Sanitäts-, Contumaz- und Rastelamts-Personal*), kordonsko sigurnosno osoblje (njem. *Cordons Sicherheits-Personal*), te policijsko osoblje (njem. *Polizei-Personal*) (HDA 440: 159). Najviši čin u krajiškoj upravi pukovnije pripadao je krajiškom upravnom satniku (njem. *Grenzverwaltungshauptmann*) koji je boravio u stožeru pukovnije, a uprava njemu podređenih stožera dvanaest satnija bila je povjerena šestorici krajiških upravnih natporučnika i krajiških upravnih potporučnika.¹⁶ Administraciju, međutim, nisu činili samo takvi “birokratski operativci”. Istoj su kategoriji, naime, pripadali jedan nadliječnik (njem. *Oberarzt*) i pet podliječnika (njem. *Unterarzt*) kao zdravstveni djelatnici, dok su babice (njem. *Hebammen*) bile uvrštene u policijsko osoblje. U provedbi zdravstvenih mjera nije, dakle, sudjelovalo samo sanitarno osoblje.

¹⁶ Postojanje dviju paralelnih linija subordinacije odnosilo se samo na činove od običnog vojnika do satnika. Svi satnici, neovisno o tome jesu li pripadali krajiškoj upravi ili vojnom sastavu, bili su u pukovnijama podređeni dvojici bojnika, potpukovniku i konačno pukovniku.

Lavovski je dio posla u pogledu svakodnevnog rutinskog čuvanja granice i osiguravanja sanitarne zaštite pripadao kordonskom sigurnosnom osoblju, odnosno serežanima (njem. *Cordons- und Sicherheits-Seressaner*) vrbovanima u satnijama koje su graničile s Bošnjom. Pojedine pukovnije Karlovačkog generalata i Banske krajine imale su između 100 i 200 serežana, tako da ih je ukupno u tom dijelu Vojne krajine bilo oko 920. Za razliku od regularnih krajiških vojnika koji su nosili uobičajenu austrijsku vojnu odoru i ostalih pripadnika krajiške uprave koji su to također činili, serežani su nosili živopisnu narodnu nošnju s prepoznatljivom crvenom kabanicom i opancima, a bili su naoružani puškom, dvama pištoljima i handžarom. Najviši, narednički čin serežana bio je harambaša ili *Ober-Bascha*, zatim je slijedio kaplarski čin *Unter-Bascha* i konačno razvodnički čin *Vice-Bascha* kao najniži čin. Serežani su bili na glasu kao izvrsni poznavatelji terena i vrsni strijelci. Oni nisu služili samo kao “osoblje” krajiške uprave po vlastitim pukovnijama, već su, kao uostalom i svi ostali krajiški vojnici, mogli biti upućeni i na ratišta daleko od kućnog praga. Tako su, između ostaloga, sudjelovali u vojnom pohodu bana Josipa Jelačića na Mađarsku i u slamanju otpora bečkih revolucionara 1848. godine.

KARANTENSKI PROTOKOL

Kod provođenja epidemioloških mjera polazilo se od načela da je “[p]rvo i najbolje sredstvo zaštite od kuge” izbjegavanje svake situacije u kojoj bi netko mogao doći u izravni kontakt s “bolesnim i sumnjivim osobama”, ili dodirivati “zaraženu i otrovanu odjeću” (Hübler 1821: 125). U slučaju da se to nije moglo izbjeći, preporuka je bila da se ugrožena osoba što prije makne iz takve situacije, bez izravnog kontakta i na taj način prekine “daljnji dotok kužnih otrova” (ibid.). Službeni su propisi protiv kuge tumačili da su ta dva načina jedina ispravna podloga svih “političkih mjera” kojima se želi zaustaviti širenje bolesti, smanjiti rizik od zaraze i “spasiti one ljude koji se već nalaze u takvoj situaciji” (ibid.).

Postupak karantene u kontumacima i raštelima bio je jednostavan, ali rigorozan. Točno je bilo propisano kako postupiti s putnicima i robom. Sve pristigle putnike najprije su ispitali službenici kontumaca, a njihovi su odgovori potom evidentirani u posebnom zapisniku. Pitanja na koja su odgovarali glasila su:

1. Tko ste, kako se zovete i otkuda dolazite?
2. Kakve su zdravstvene okolnosti u područjima kroz koja ste prolazili?
3. Imate li posebne propusnice?
4. Kamo putujete?
5. Kakvu robu vozite sa sobom, odakle potječe, je li to “otrovna roba” ili “neotrovna”?
6. Treba li “neotrovna roba” biti dostavljena prije isteka karantene?
7. Nosite li poštanske pošiljke i treba li ta pošta biti uručena primatelju prije završetka karantene?
8. Jeste li dobrog zdravlja?

Pristup karantenskim stanicama bio je dopušten samo tijekom dana, nikako tijekom noći. Kada bi sanitarno osoblje kod nekog putnika iz Osmanskog Carstva primijetilo znakove bolesti, ta je osoba odmah trebala biti vraćena u Bosnu, odnosno Srbiju. Bolesni putnici ni pod kojim uvjetima nisu smjeli biti primljeni u karantensku stanicu (ibid.: 134).

Karantena za putnike koji su prošli tu prvu provjeru trajala je uobičajenih 10 dana u “normalnom” vremenu pripravnosti. No, boravak u kontumacu mogao je biti produljen na 20 dana, kada bi austrijske vlasti sumnjale da se kod prekograničnih susjeda ipak negdje pojavila kuga. Za vrijeme drugog stupnja pripravnosti karantena je trajala 28 dana, a u slučaju trećeg stupnja produžila bi se na 42 dana.¹⁷ Vlasti su čak u potpunosti mogle zatvoriti karantensku stanicu, ako su smatrale da se zaraza previše približila granici. Osoba bi nakon odrađene karantene dobila službenu zdravstvenu potvrdu, s kojom bi mogla nastaviti svoje putovanje po Monarhiji. Putnik koji bi se za vrijeme karantene razbolio bio bi odvojen od ostalih osoba s kojima je bio u kontaktu, a njima bi bila produljena karantena.

Roba koja je prolazila kroz karantensku stanicu dijelila se na “otrovnu”, jer se smatralo da prenosi patogene kuge, i “neotrovnu”, koja to prema tadašnjem shvaćanju nije bila.¹⁸ U skupinu “otrovne robe” spadali su predmeti s “grubom površinom koja je lakše hvatala otrov” kao, na primjer, koža, vuna, pamuk, lan i tkanine, ali i sve “domaće životinje” poput svinja, krava, ovaca itd. Odjeći se čak pripisivala najveća otrovnost (Fürstedler 1845: 140–144). “Otrovna roba” koja je mogla biti oprana trebala je biti propisno očišćena vodom ili octom, a ona koja se nije smjela navlažiti morala je po potrebi biti izvađena iz pakiranja i prodimljena ili ostavljena kroz tri do šest tjedana na svježem zraku uz redovito okretanje. Za postupak raskuživanja tih predmeta bili su zaduženi posebni čistači (njem. *Reinigungsdiener*). Čak i kod robe poput kave, žita, riže, agruma, koja se smatrala “neotrovnom”, te zbog toga u načelu nije podlijejala karanteni, ipak je trebalo voditi računa o posebnom protokolu jer je “otrovna” mogla biti ambalaža u kojoj je ta roba prevezena. Stoka koja se uvozila najprije je trebala proći poseban bazen za stoku (njem. *Viehschwemme*) nakon čega bi je pomno pregledali liječnici ili veterinari. Životinje koje su prošle njihov pregled provodile su karantenu na ograđenim pašnjacima ili u odvojenim stajama. Prema pisanju tadašnjih novina *Jurende's Vaterländischer Pilger* godine 1829. preko raštela 2. razreda Klenaka na taj je način bilo uvezeno oko 125 000 svinja koje su dijelom završile čak u Češkoj (1838: 130).

Posebno je zanimljiva bila procedura primitka i daljnje distribucije poštanskih pošiljaka iz Osmanskog Carstva. Glavni poštanski promet Osmanskog Carstva slijevao se preko Beograda u Zemun, čiji je kontumac služio kao najveće sabirno središte sanitarnog kordona. Spomenute su novine istaknule kao posebnost da je dva puta mjesečno u Zemun pristiglo oko 30 000 pošiljki s krajnjim odredištem po “čitavoj Europi i čak Americi” (*Jurende's*

¹⁷ Navedena su razdoblja karantene vrijedila od početka 19. stoljeća, dok su prije toga trajala znatno dulje: 21, odnosno 28, 42 i 84 dana (Hübler 1821: 132).

¹⁸ Službeni je pojam bio *giftfangend* ili *giftbringend* što je precizno prevedeno značilo: zadržavajući, hvatajući ili donoseći otrov.

Vaterländischer Pilger 1838: 130). Pisma namijenjena austrijskim primateljima bila su otvarana, probušena šilom i “očišćena” dimom, te nakon toga zatvorena posebnim pečatom kontumaca. Pošiljke koje su, međutim, bile namijenjene primateljima izvan Monarhije nisu otvarane, nego samo “očišćene izvana” (njem. *gereinigt von aussen*) što je potom bilo i napisano na kuverti. Za čišćenje poštanskih pošiljki bila je na početku 19. stoljeća izumljena posebna sprava, tzv. “mašina za dimljenje pisama” (njem. *Briefräucherungs-Maschine*). To je bila je velika, 1,5 metara visoka kutija, podijeljena u tri horizontalna pretinca koja su bila odvojena željeznom rešetkom. U gornji su se pretinac stavljala otvorena i neotvorena probušena pisma. Srednji je pretinac sadržavao posudu s octom, a u donjem se nalazila posuda s užarenim ugljenom i posebnim začinom za dim (njem. *Kontagions-Rauch*).¹⁹ Cijela se sprava zatvarala osim jednog malog otvora za zrak, a pisma su ostavljana u dimu i pari od octa između 15 minuta i pola sata (Hübler 1821: 132, 135).

Već sam napomenuo da austrijska granica s Osmanskim Carstvom nije bila “hermetički zatvorena”. Tkalac je u svojim memoarima naveo da Vojna krajina “više nije služila za obranu od turskih provala na austrijsko područje nego, uglavnom, da bi se spriječilo krijumčarenje duhana, soli, kave i šećera iz turskog područja na austrijsko. Ti predmeti stajali su u Turskoj polovinu od onoga što su stajali u Austriji” (Tkalac 1945: 112). U istim je memoarima pripovijedao i o svom ilegalnom prelasku granice i posjetu Kladuši kad je imao tek deset godina. “Kad su domaći bosanski vojnici imali kordunsku službu, zažmurili bi oni na jedno oko, ako bi tko prešao granicu”, objasnio je Tkalac, dok je puno opasnije bilo “ako bi pravi Turci, Osmanlije, stražili, jer su se oni mnogo strože držali propisa” (ibid.: 120). Uzimajući u obzir takve ilegalne prelaske, bilo radi krijumčarenja ili iz “turističkih” pobuda kao u slučaju Tkalca, postavlja se naravno pitanje djelotvornosti državnog nadzora nad granicom, ali i njegov učinak na lokalnu trgovinu i gospodarstvo.

REALNOST EPIDEMIOLOŠKIH MJERA NA GRANICI

Iako bi se očekivalo da su osmanski trgovci najmanje mogli profitirati od protuepidemijske blokade, učinak nekih njezinih mjera uspjeli su itekako preokrenuti u svoju korist. Tako su katkad namjerno širili lažne glasine o pojavi kuge, s ciljem da nedostatak zaliha na austrijskoj strani dovede do nestašice, a time i do povećanja prodajne cijene. Obrnuto je prešućivanje ili tajenje vijesti o eventualnim epidemijama moglo biti korišteno radi skraćivanja karantene kada bi im to više odgovaralo (Sutterlütü 2016: 26–27). Nisu, dakle, samo ponuda i potražnja određivale tržišnu cijenu nego i manipulacije vijestima. Domaći krajiški trgovci često su se znali tužiti vojnim vlastima da osmanska konkurencija koristi skladišta u kontumacima za jeftino smještanje svoje robe i manipulaciju cijenom. Osman-ski su trgovci, osim toga, imali prednost da su lokalni vojni zapovjednici općenito ažurno

¹⁹ Taj je “začin” bio mješavina od dva dijela sumporne kiseline, jednog dijela dušične kiseline i pet dijelova gline.

bilježili “austrijske” dugove kod susjednih vjerovnika, dok su osmanski dužnici nerijetko do daljnjega ostali dužni domaćim trgovcima (Buczynski 1997b: 85).

No, koliko je zatvaranje granice moglo imati negativne posljedice po gospodarstvo pokazuje izvještaj o stanju Karlovačkog generalata iz 1774. godine koji je izradio bečki dvorski tajnik Adam Giorgio. Prema njegovoj je procjeni taj generalat počeo propadati 1762. godine, kad je nakon pojave kuge u Lici bila zatvorena granica s Bosnom. Do toga trenutka tamošnji su krajišnici imali brojniju i kvalitetniju stoku, jer su, zbog neometanog prijelaza granice, osim svojih pašnjaka mogli koristiti i pašnjake u susjednoj Bosni. Kod prekograničnih su susjeda, osim toga, vrlo povoljno mogli zamijeniti sol za žito. Dio toga žita koji nisu sami konzumirali prodavali su u Senju i Karlobagu i tako ostvarivali profit, a mogli su dodatno zaraditi i na prijevozu trgovačke robe iz ta dva grada u Bosnu i natrag. No, čim je granica prema Bosni bila zatvorena, zbog nedostatka vlastitih pašnjaka i nemogućnosti da stoka pase u susjednoj zemlji, broj rogata marve, ovaca, pa čak i konja počeo je naglo opadati. S obzirom na to da generalat zbog fizikalnoga svojstva tla nije bio u stanju samostalno proizvoditi dovoljne količine hrane za svoje stanovnike, neizbježno se već iduće, 1763. godine pojavila glad. Najteži su uvjeti bili u Ličkoj pukovnji gdje su, zbog ekstremnih vremenskih i klimatskih uvjeta, nerodne godine i inače bile vrlo česte. Siromaštvo je bilo toliko da krajišnici koji su dotad redovito posjećivali sajam u Karlovcu više nisu mogli “platiti krajcar za mostarinu preko Kupe” (Buczynski 2011: 16). Brojne krajiške obitelji odlučile su se zbog bijede iseliti.

Jedini spas za Karlovački generalat i izlaz iz krize Giorgio je vidio u ponovnom pokretanju slobodne trgovine kako unutar generalata tako i sa susjednom osmanlijskom provincijom. Otvaranje granice prema Bosni povećalo bi ponudu žita i osiguralo dovoljne količine jeftine hrane za krajišnike tako da više ne bi trebalo strahovati od gladi. Senj i Karlobag bi opet procvjetali kao gospodarska središta, a od svega toga bi pomoću raznih daća naravno profitirala i državna blagajna. Argument zagovornika blokade da kordon štiti stanovnike generalata od razbojničkih bandi i kuge, dvorski je tajnik pobio primjerima iz stvarne krajiške svakodnevice. Naveo je tako da su razbojnici iz Bosne usprkos blokadi prosječno svake druge ili treće godine upadali u Karlovački generalat i da je u ljeto 1774. godine čak dva puta zaredom protiv njih bila dignuta uzbuna. Jedan je časnik, s kojim je razgovarao, kazao da su straže na kordonu toliko udaljene jedna od druge “da bi čitave satnije mogle proći neopaženo” (ibid.: 19). To se, prema mišljenju nekih drugih sugovornika, 1772. godine doista i dogodilo kad je, navodno, čak jedna cijela turska karavana neometano prošla preko Like da bi si skratila put do Obrovca. Također je bila javna tajna da su krajišnici Karlovačkoga generalata krišom odlazili u Bosnu te se isto tako potajno vraćali svojim kućama. Dvorski je tajnik zaključio da kordon nije ostvario nijedan cilj radi kojeg je bio uspostavljen, nego da je samo oduzimao velik broj korisnih ruku ratarstvu i trgovini te da je zapravo on pravi uzrok bijede u generalatu. Zdravstveno-redarstvena blokada nije spriječila opasnost od zaraznih bolesti i razbojnika, ali nedvojbeno je poticala opasnost od gladi (ibid.).

Alarmanne konstatacije dvorskoga tajnika Giorgia vezane uz gospodarsku krizu Karlovačkoga generalata, njegova oštra kritika na račun tamošnje generalkomande i vrlo smi-

ono zalaganje za potpuno ukidanje “zastarjelog” vojnokrajiškog uređenja, odjeknuli su kao bomba među vodećim vojnim krugovima u Beču (Erceg 1966: 223–262).²⁰ Godine 1776. krajiški je inspektor i podmaršal grof Josip Colloredo po nalogu Dvorskog ratnog vijeća također sastavio iscrpno izvješće o stanju u Karlovačkom generalatu, koje je, međutim, u prvom redu bilo posvećeno pitanju sigurnosti, a ne rješavanju gospodarske krize. Colloredo je nakon obilaska posvjedočio da su granice prema Bosni doista vrlo loše uređene te da krajiške straže uglavnom ni ne primjećuju upade “turskih razbojničkih bandi” (Buczynski 2011: 33). Guste šume, doline i brda na osmanskoj strani davali su tamošnjim razbojnicima prednost pred domaćim krajišnicima. Krajiški je inspektor bio svjestan da se granica Karlovačkog generalata zbog njezine duljine i prirodne konfiguracije vrlo teško čuvati i da je gotovo nemoguće spriječiti “svaku komunikaciju s Turcima” (ibid.). Dvorskom ratnom vijeću je stoga predložio češće ophodnje krajiških straža koje ne bi bile prepuštene same sebi, nego bi ih strože trebao nadzirati zapovjednik kordonske postaje. S obzirom na to da je dotadašnji način čuvanja granice bio jako nepouzdan zbog lošeg izbora kordonskih straža, podmaršal Colloredo je također podržao prijedlog Karlovačke generalkomande, koji je u međuvremenu zaprimljen u Beču, da se izgrade nove patrolne staze i podignu novi čardaci na prikladnijim mjestima te da se smanji broj vojnika koji su bili raspoređeni u ophodnim postajama, umjesto broja postaja. Iako je bio svjestan da je kordonska služba jedna od najtežih obveza krajišnika i da će svako njezino smanjenje biti olakšanje za tamošnji krajiški narod, Colloredo je i dalje inzistirao na neophodnosti kordonske straže jer sprječava sve nered, izgred i razbojstva u prekograničnim odnosima s osmanskim susjedima.

U pogledu graničnih prijelaza i prekograničnoga prometa, Colloredo je smatrao da krajišnicima koji svoju stoku žele voditi na pašu u Bosnu treba omogućiti slobodno prelaženje preko najbližega prijelaza, ali da za to moraju imati uredne putne isprave koje bi im “bez okolišanja i gubitka vremena” trebali izdati lokalni časnici (ibid.: 34). Podmaršal je ocijenio da krajišnici, kada bi im se omogućilo slobodno prelaženje granice preko određenih prijelaza, više ne bi koristili tajne staze ili prijevoje “osim iz zlih namjera ili zbog počinjenoga zločina” (ibid.). Krajiški je inspektor inzistirao na putnim ispravama tvrdeći da je tamošnji narod “ionako odan grijehu krađe, pijanstvu i drugim porocima, a osobito skitnji”, pa bi nekontrolirani, tj. ilegalni prelasci krajišnika preko granice samo dali povod za još veću raskalašenost i zanemarivanje poljoprivrednih obveza (ibid.: 32). Osmanski bi trgovci, pak, ubuduće trebali putovati u konvojima s vojnom pratnjom preko određenih postaja između Bosne i Senja, odnosno Karlobaga. Jedina restrikcija za uvoz trgovačke robe iz Bosne odnosila se na vunu i sličnu “otrovnu robu”, a koja je sukladno sanitarnim propisima trebala ostati u karanteni. No, takva se roba ionako, prema Colloredovu mišljenju, malo uvozila. Krajiški je inspektor predložio da se kod svake postaje kolcima ogradi mjesto za smještaj i trgovinu osmanskih trgovaca, a da se u Senju i Karlobagu za to koristi već postojeći obzidani prostor. Trgovci iz Bosne ne smiju biti prisiljeni ni na što, osim da u konvojima slijede

²⁰ Izvješće dvorskog tajnika dalo je povod za dolazak cara Josipa II. i obilazak Varaždinskog generalata, Banske krajine i Karlovačkog generalata 1775. godine. Tom se prilikom i sam vladar uvjerio u sve što je Giorgio opisao.

propisanu rutu od postaje do postaje i da te postaje ne napuštaju do utvrđenoga polaska. Vojnu pratnju najbolje bi mogli činiti krajišnici koji su ionako trebali obavljati seosku ili sigurnosnu stražu.

Oprezno otvaranje granice s Bosnom krajiški je inspektor, podmaršal Colloredo zagovarao i zbog toga što je smatrao da će vojne vlasti u Karlovačkom generalatu na taj način puno lakše prikupljati podatke o događajima u toj osmanskoj pokrajini. "Povjerljivi ljudi na onoj strani" i prije su s vremena na vrijeme izvještavali o stanju u Bosni, no odsad će se zbog slobodnoga prijelaza "s pomoću malih poklona moći doznati svašta i koješta što se na turskoj strani događa", objasnio je Colloredo (ibid.: 34). Vijesti iz susjedne osmanske provincije ubuduće će, osim toga, gotovo svakodnevno stizati preko domaćih krajišnika koji se odande vraćaju u generalat. Podmaršal Colloredo je predložio da se bez obzira na te krajišnike što češće upućuju izviđači u Bosnu, a osobito da se u slučaju "sumnjivih zdravstvenih okolnosti" tamo ciljano pošalju iskusni časnici i liječnici koji znaju njihov jezik da bi prikupili što pouzdanije informacije (ibid.).

Granica s Bosnom ostala je tako "odškrinuta" tijekom desetljeća koja su uslijedila.²¹ Iako je cijeli sustav nadzora državne granice u tom razdoblju uspio držati korak s vremenom, to nije spriječilo povremene upade razbojničkih bandi, ali i regularnih vojnih postrojbi iz Bosne. Tako je Franjo Fras, na primjer, naveo da je kontumačna zgrada u Maljevcu "posve [...] nova jer su staru Turci 1809. spalili" i da su "Turci [...] Maljevac napali u srpnju 1826. i travnju 1831., ali su svaki put bili otjerani" (Fras 1988: 223). Sličnu je sudbinu, prema njegovu svjedočanstvu, doživio raštel Lisičjak koji su "10. travnja 1830. na sajmeni dan [...] Turci tako napali da se morala upotrijebiti sila da se potisnu" (ibid.). Nerijetko su takvi granični "incidenti" prerasli u okršaje većih razmjera kao, na primjer, 1835. i 1845. godine kada se Josip Jelačić sukobio s bosanskim hajducima i regularnim vojnicima kod Velike Kladuše, odnosno Podzvizda (Milković 2011: 213–216). Nastavili su se u međuvremenu legalni, ali i ilegalni prelasci većih i manjih migrantskih skupina iz Bosne u Vojnu krajinu, ali i obrnuto. Najčešći su razlozi bili bijeg pred zakonom ili odlazak "trbuhom za kruhom". No, veći migrantski val dogodio se krajem pedesetih godina 19. stoljeća kada su brojne katoličke i pravoslavne obitelji "zbog progona" (njem. *aus Verfolgung*) odlučile napustiti Bosnu. Svi su oni uredno prošli predviđeni sanitarni postupak, što je ostalo zabilježeno u opsežnoj arhivskoj građi koja se čuva u Hrvatskom državnom arhivu (HDA 434: 191).

UKIDANJE SANITARNOG KORDONA

Revolucionarne 1848. i 1849. godine, konsekutivni sazivi i raspuštanja Hrvatskog sabora koji su uslijedili, zatim preobražaj Austrijskog Carstva u Austro-Ugarsku Monarhiju 1867.

²¹ Zbog Svištovskog je mira 1791. godine granica Karlovačkog generalata s Bosnom pomaknuta prema istoku, tj. današnjem položaju državne granice Republike Hrvatske, a zbog toga su nanovo raspoređeni čardaci i karantenske stanice na kordonskoj liniji. Ukinut je, na primjer, kontumac u Slunju (Fras 1988: 220).

godine i, napokon, Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine, događaji su koji najeklatantnije svjedoče o tome da su se unutarpolitički ustroj Habsburške Monarhije i njezin vanjskopolitički položaj u roku od samo dva desetljeća u potpunosti promijenili. Vojna je krajina kao bastion apsolutističkih težnji dinastije Habsburg postala reliktom nekih bivših vremena koje su političari novoga kova svesrdno željeli zaboraviti. Nakon što su krajišnici ukidanjem kmetstva, tlake i desetine u Civilnoj Hrvatskoj izgubili povlašteni položaj u odnosu na tamošnje seljake, ujedinjenje Vojne krajine s maticom zemljom postala je njihova općenita želja. Uvođenjem opće vojne obveze u čitavoj Monarhiji, Vojna je krajina kao neiscrpn rezervoar za novačenje i s vojnog stajališta izgubila svako opravdanje za postojanje. Car i kralj Franjo Josip I. je tako već u ljeto 1869. godine najavio razvojačenje Varaždinskog generalata i njegovo odvajanje, zajedno s gradovima Bjelovarom, Ivanićem, Vojnim Siskom i Senjem iz sastava Vojne krajine, što je bilo i ostvareno dvije godine kasnije. Godine 1873. bila je razvojačena i ostala Hrvatsko-slavonska vojna krajina, no konačno sjedinjenje negdašnjeg vojnokrajiškog područja s Civilnom Hrvatskom ostvareno je tek 1881. godine.

Proces razvojačenja Vojne krajine i ponovnog sjedinjenja išao je ruku pod ruku s “političkim umirovljenjem” sanitarnog kordona. Ukidanjem vojnokrajiške uprave i kordonske službe, kontumaci i rašteli izgubili su svoju negdašnju logističku potporu, no ipak nisu odmah prestali postojati. Vlasti u Beču odlučile su ih, naime, prenamijeniti u karantenske stanice za trgovinu stokom (njem. *Viehkontumaz-Anstalt*) (HDA 434: 743). Većina sanitarnog osoblja ostala je raditi u njima, jedino je broj serežana drastično smanjen na ukupno 414 pripadnika za cijelu granicu od Karlobaga do Zemuna (HDA 434: 1).²² Sanitarni je kordon izgubio svoju osnovnu svrhu u smislu zaštite ljude, ali otkriće uzročnika kuge 1894. godine ipak nije značilo i njegovo definitivno “znanstveno umirovljenje” kao protuepidemijske mjere jer su njegovi postupci ostali. Kada se u svibnju 1897. godine austrijski liječnički tim nakon tromjesečnog boravka u Mumbaiju konačno vratio u Monarhiju, njegovi su članovi umirivali širu austrijsku javnost od strahovanja zbog opasnosti širenja kuge u “austrijskim”, dakle jadranskim lukama preko robe ili osoba “dok se poštuje liječnički nadzor”, ali također naglasili da je za njih svakako bilo zamislivo “širenje preko štakora koji su udomaćeni na svim brodovima” (*Agramer Zeitung* 1897: 5). Ni u ovom slučaju oprez nije prestao biti majka mudrosti.

Jedno od glavnih pitanja koje se takoreći “samo od sebe” nameće kod valorizacije sanitarnog kordona tiče se naravno njegove učinkovitosti. Je li njegovo postojanje doista pomoglo sprječavanju širenja epidemije kuge, ali i drugih zaraznih bolesti na području Habsburške Monarhije? Mišljenja o tome su i dalje podijeljena (usp. Rothenberg 1973: 16–17; Sutterlütj 2016: 23–24). Činjenica je da do kraja 19. stoljeća nisu postojali ni cjepivo ni lijek koji bi mogli spriječiti širenje kuge i koji su nudili jedino doista djelotvorno protue-

²² Austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine 1878. godine “nestala” je, osim toga, *de facto* negdašnja državna granica između Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva u tom dijelu jugoistočne Europe.

pidemijsko rješenje. U prije navedenim vrlo detaljno razrađenim propisima protiv širenja “istočnjačke kuge” (njem. *die morgenländische Pest*) nigdje se nisu spominjali štakori ili mjere za njihovo uništavanje, jer se nije znalo da su zapravo oni glavni krivci za širenje zaraze. Tek nakon što je to nepobitno utvrđeno, pogrdni izraz za Carigrad kao “kraljevstvo štakora” dobio je novo značenje, a prepoznata je i korelacija između masovnog pomora štakora i pojave kuge među ljudima. No, s druge pak strane, jednako je nepobitna činjenica da usprkos tome što se u susjedstvu Habsburške Monarhije i dalje s vremena na vrijeme pojavljivala kuga, ta pošast ipak nije uspjela preći austrijsku granicu. Monarhija je tijekom 19. stoljeća doduše imala svoj priličan udio smrtonosnih epidemija kolere, ali one nisu stigle s istoka, već sa zapada. Zahvaljujući napretku u medicinskoj znanosti mikrobiologija je postojala novi bedem protiv epidemija zaraznih bolesti. Dotad je tu ulogu u austrijskoj Vojnoj krajini igrao samo sanitarni kordon.

LITERATURA I IZVORI

Agramer Zeitung 117. 22. 5. 1897.

Buczynski, Alexander. 1997a. *Gradovi Vojne krajine*, 1. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

Buczynski, Alexander. 1997b. *Gradovi Vojne krajine*, 2. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

Buczynski, Alexander. 2011. *Pa to su samo Hrvati! Građa za povijest kantonske reorganizacije Vojne krajine 1787. godine*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

Die Heilkunde. Monatsschrift für praktische Medizin 1. Listopad 1896.

Erceg, Ivan. 1966. “Dnevnik Josipa II o prilikama u Hrvatskoj i na jadranskoj obali god. 1775.”. *Starine* 53: 223–262.

Fras, Franjo Julije. 1988. *Topografija Karlovačke vojne krajine. Mjestopis iz godine 1835*. [prijevod s njemačkog]. Gospić: Biblioteka “Ličke župe” Gospić.

Fürstедler, Leopold. 1845. *Das Dreissigst- und Kontumazwesen im Königreiche Ungarn*. Pešta.

HDA (Hrvatski državni arhiv), 434. Carsko kraljevsko glavno zapovjedništvo u Zagrebu kao krajiška zemaljska upravna oblast, kut. 1., prijedlog novog uređenja serežanskog zbora, 5. 7. 1871.

HDA (Hrvatski državni arhiv), 434. Carsko kraljevsko glavno zapovjedništvo u Zagrebu kao krajiška zemaljska upravna oblast, kut. 191., zapisnici i popisi bosanskih izbjeglica, 31. 12. 1859, 16. 1. 1860.

HDA (Hrvatski državni arhiv), 434. Carsko kraljevsko glavno zapovjedništvo u Zagrebu kao krajiška zemaljska upravna oblast, kut. 743., tablice brojnog stanja osoblja u kontumacima i raštelima, 21. 10. 1868. i 13. 8. 1871., dopis voditelja raštele u Staroj Gradišci, 8. 10. 1870.

HDA (Hrvatski državni arhiv), 440. Otočka graničarska pukovnija, kut. 159., popis pripadnika i tablice brojnog stanja krajiške uprave 1831. – 1832.

HDA (Hrvatski državni arhiv), 904. Zbirka planova, inv. br. 364.

Hübler, Franz. 1821. *Militär-Oekonomie-System der kaiserlichen königlichen österreichischen Armee*, 8. Beč.

Jones, Wallace S. 1897. “Italy. International Sanitary Conference”. *Public Health Reports (1896–1970)*. 7 svibanj, 12/19.

Jurende's Vaterländischer Pilger. Brno, 1838.

- Milković, Kristina. 2011. "Represalije protiv Podvizda 1845. godine. Fenomen četovanja i maloga rata u kasnim krajiškim društvima na hrvatsko-bosanskoj granici". *Povijesni prilozi* 40: 195–224. *Neues Wiener Journal* 1180. 4. 2. 1897.
- Rothenberg, Gunther. 1973. "The Austrian Sanitary Cordon and the Control of the Bubonic Plague. 1710–1871". *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 28/1: 15–23. <https://doi.org/10.1093/jhmas/XXVIII.1.15>
- Sutterluti, Sabine. 2016. *Die Kontumaz in Mehadia. Mobilitätskontrolle und Seuchenprävention im 18. Jahrhundert*. Beč: Sveučilište u Beču [magistarski rad].
- Tafeln zur Statistik der oesterreichischen Monarchie*, Beč, 1831.
- Tkalac, Imbro. 1945. *Uspomene iz Hrvatske*. Zagreb.
- Valentić, Mirko. 1978. "Bitne odrednice razvoja sanitarnog kordona u Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini". U *Sanitarni kordon nekad i danas*. Janko Vodopija, ur. Zagreb: Zbor liječnika Hrvatske.
- Vodopija, Janko, ur. 1978. *Sanitarni kordon nekad i danas*. Zagreb: Zbor liječnika Hrvatske.
- Wiener Bilder – Illustriertes Sonntagsblatt* 6. 7. 2. 1897.

THE PLAGUE, KONTUMAZEN AND QUARANTINE: EPIDEMIOLOGICAL MEASURES IN THE MILITARY FRONTIER IN THE 18th AND 19th CENTURY

Since the middle of the 18th century, the Austrian Military Frontier had a permanent *cordon sanitaire* to prevent the spread of contagious diseases, particularly the plague, from the Ottoman Empire to the territory of the Habsburg Monarchy. It was a unique system of land quarantine with a chain of blockhouses (*chartaques*, *čardaci*), built in a continuous line from Bijeli Vrh in Lika to the Carpathians, with geostrategically located quarantine stations (called *kontumaci* and *raštele*) as border crossings. All traffic and trade from the neighboring Bosnia and Serbia through the Military Frontier was subject to a rigorous regime of epidemiological measures implemented in the quarantine stations by specialized sanitary personnel. Based on "potential infection" of travelers and goods, the personnel imposed a quarantine of between 10 and 42 days. Direct control of the border, the so-called "cordon service", was primarily maintained by the members of Seressaner Corps who, unlike other Military Frontier troops, wore folk costumes rather than the Austrian military uniform. In case of the highest degree of danger, when there was direct threat of contagion from the Ottoman Empire, the border guards were under orders to shoot dead and burn anyone crossing the border illegally. However, despite these drastic measures, cross-border trade gradually increased in the early 19th century, and there was no significant decline in illegal border crossings and migrations.

Keywords: cordon sanitaire, contagious diseases, Seressaner, chartaque, Austro-Ottoman trade